

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏՊԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍԱՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1861 նոյեմբեր 10 Վարադայ սրբազան սարէն՝ էլանք ի ծեր Մասիս. ահն ունելով, որ այն տապանակիր Մասեաց նաւահանդիստ մեր խոննած թւերուն հանդիստ տայ: Ճանապարհի ծմեռնային դժուարութեան դէպքերը չիշելով եօթն օրէն զկնի մտանք սուրբ Էջմիածին: Երկու ժամէն զկնի Ինդնաախոս հայր սուրբին հետը ի միասին Վեհափառ Սրբազանին ներկայացանք. ինչպէս յառաջադոյն դրած եմ. խօսեց կրկնեց այն բաները ինչոր Պօլիս շատ անգամ կրկնարաններ էր. նորալուր բաները միայն իւր նեղ վեհարանափակ վիճակին արբտունջներն էին, կը չիշէր ու կը հառաչէր իւր նախնի կենաց ազատ կենցաղավարութեան մասերը: Շատ անգամ ներկայացանք նոյն խօսից կրկնութեան ձայները դարձեալ լսեցինք:

Էջմիածնայ կղերք նախանձու նախատօնակ սկսեցին կատարել քանի մի աւուր մէջը որ վերջի հանդիսի զուշակութիւն մի էր. այս նախատօնակի արարողութիւնը բերանացի ատմութեան կը թողում եթէ Աստուած յաշողէ: Մէկ շաբաթէն զկնի էլանք Էջմիածնէն դէպ 'ի Տփլիս երթալ. նոյեմ. վերջի օրերը զրեթէ հասանք և իջևանեցանք Տփլիսոյ քաղաքամիջի վանքն որ Առաջնորդարանն է: Զալսպեան Սարգիս արքեպիսկոպոսն հիւրասիրեց զմեզ ինչպէս պարտն էր. մանաւանդ երբ որ Էջմիածնայ հիւրասիրութեան հանդամանքներու պակասութիւնը իմացած էր: Յառաջիկայ կիրակի օրը բաւական ասեւաբանեց Սրժնոյ ձեռնարկութեան և նպատակին համար: Հետեւեալ օրը քսան թապաղայ թուղթէ ստորադրութեան ցու-

ցակմի շինեց և ինքն առաջին հանդիսացաւ իբրեւ պարադուխ ազգասիրաց 100 մանէթ դրեց մէկէն ցուցակին սկիզբն. կանչեց օրինաւոր դործունեայ քահանայ, մէկն ծանրաշարժ և անհամողարան, միւսն թեթեւ ու ծաղրածու: Այս բազմաթերթ ստորագրութեան ցուցակը որ մեր մուրացկանութեան զրեթէշատ դոժմար պարունակող տօպրակ մի էր, երկու ամիսի չափ Տրփխիսեցի արհեստաւորաց մէջ շրջեցուցին խանութ խանութ նոյն երկու քահանաները: Արժւոյն սիրտը ուրախութենէն կը թրրթրուար և կը կարծէր որ մեծամեծ լեռներու դոժարները պիտի ծնանի իւր լայնափոր տօպրակը. ի՞նչ և ահա երկու ամիսէն ղկնի բաց Ջալալեանի 100 մանէթէն յղացաւ և երկնեաց միայն 161 մանէթ, բոլոր արհեստաւորաց ազգասիրական նուէրքը: Տփխիսոյ մեր մտերիմ բարեկամները յառաջուց զուշակեցին, որ Ջալալեանի այսօրինակ ձեռնարկութիւնը չնչին մօլկ մը պիտի ծնանէր. այլ թէ վասն է՞ր, պատճառը մի հարցնէք, ես էլ թող կուտամ ժամանակին ստոյգ պատմել:

Խորհրդական մտերիմ ազգասէր կանառները չը յօժարեցան բնաւ այս ստորագրութեան մէջ անցնիլ, հապա իրենք իւրաքանչիւր առանձին իւր ընկեր յորդորելով ժողովեցին փոքր փոքր դոժարները և մեղի յանձնեցին. որոնց բոլորին ցուցակը ձեր ազգասիրութեան յղելու արժան կը դատեմ: Երեք ամիս շարունակ Տփխիսոյ նշանաւոր եկեղեցեաց բեմերուն վերայ դրեթէ ազգասիրական բարձրագոյ աղաղակներով լեցուցինք, որոնց աղղեցութիւն և առարկաները խիստ պատշաճ էին Կովկասեան հայոց: Հայրենասիրական հառերը լսելու Տփխիսոյ հայկազանց ականճները շատ աշխոյժ են, մինչև իրենց սիրտ, ոգին և ոսկորներու մէջ թափանցեց արժւոյն ախորժակաւ հայրենալուր ծայները: Սերմանահաւ մշակի մի նման լիաբուռն ցանցի ազգային յառաջադիմութեան սերմերը: Այլ աւա՜ղ, զաղտնի խորամանկ թռչունները քաղեցին Արժւոյն վաստակը. թող չիտուին հարիւրաւոր պտղաբերութեան արդիւնքը վայելել: Բայց կեցցեն ազգասէր սիրտերու անդաստանները, որոնք իբրեւ պարարտ երկիրը ընդունեցին սերմերը ուր վաղվաղակի արդիւնքները բերին:

Բնիկ Վասպուրական երկրացի Երամ աղա Արծրունեան, որ քաղաքական մասերու մէջ բաշխորադէտ, ազգասիրական հանդէսներու մէջ միշտ մտածող, ուսումնական և լեզուագէտ մանաւանդ զաղղիականին, մէկ խօսքով Տփլիսոյ հայկազանց նախապատիւ անձ մի է։ Սա մեզի մեծ մարդասիրութիւնը ցոյց տալէն զինի, իւր ազգասէր սրտի խորհուրդները բացաւ. ի՞նչ կուզէ ինքն իւր Վասպուրական հայրենեաց պարտքը վճարելու բաց Վարադայ դպրոցէն քանի մի պատշաճաւոր վանքերու մէջ ալ դպրոց բանալ տալ և Վարադայ այժմեան ժառանգաւորաց դպրոցին հետը կցել ուրիշ նոր դպրոց մնալ որուն մէջ երկրագործութիւն, լեզուագիտութիւն և ուրիշ բարձր դասեր տրուին և հեռաւոր տեղերէն թողալաւոր աշակերտներ առնուին։

Այս մեծ ձեռնարկութեան և նպատակին համար ինքն անձամբ ստորագրութիւն մի բացաւ և սկսաւ տունէ տուն շրջիլ. վեհանձնական խոնարհութեամբ իւրմէն քսան աստիճան վար մարդուն քով կերթար կը խօսէր և կը համոզէր։ Առաջին կարգի մարդոց 500 մանէթ կը ստորագրէր. մենք այնտեղ եղած ժամանակը հասոյց ստորագրութեան գումարը մինչև 8000 մանէթի. Տփլիսէն մենք դուրս ելանք էլ չեմ գիտեր բանը ուր վերջացաւ։ Բայց աս ալ պէտք է ծանուցանեմ ձեր ազգասիրութեանը որ այս մեծահոգի իշխանին ձեռնարկութիւնը մեր առանձին ստորագրութեան շատ փնաս տուաւ, վասն զի մեծ տարածալնութիւնը ելաւ թէ Տփլիսոյ մէջ և թէ շրջակայ քաղաքները, այսինքն Գարապաղ, Գանձակ, Ագուլիս և ուրիշ տեղուանքը, թէ Արծրունի Երամ աղան այսչափ գումար մանէթ ժողովեր է Արծընց համար, տարածալնութեան չափազանցութիւն հասուցեր էր մինչ 30000 մանէթի։ Ռուսիոյ խորամանկ քաղաքականութեանէն կասկածելով մենք ալ չը կարողացանք հասկնալ ամեն մարդու թէ Արծրունեանի ձեռնարկութիւնը ուրիշ առանձին նպատակի համար է, մեր այժմեան Վարադայ ժառանգաւորաց դպրոցի հետը վերաբերութիւն չունի։ Եւ չիրաւի այսպէս դաշինք դրաւ մեզի հետը նոյն ազգասէրն՝ թէ իմ բացած ստորագրութեանս գումարէն քեզի կամ այժմեան քոյդ ունեցած դպրոցի մասն չիկայ. ահա ինչ որ

Տփլիսոյ ազդասէրները քու դպրոցին ընծայ տուին մենք ալ մեղի ընկած բաժին միայն 100 մանէթ կը շնորհեմ քեզ (ինքն իւր բացած մեծ ստորադրութեան մէջը 500 մանէթ ստորադրուած էր) դուն պէտք է աշխատիս պարտքերդ վնարելու և քու դպրոցդ յառաջ տանելու: Ինքն որովհետեւ բնութեամբ յամառ և խիստ ջասմնկոտ լինելով՝ չը կարողացանք համարձակ խօսիլ իրեն թէ՛ քու տարածած ձեռնարկութեանդ համար՝ մեր ստորադրութիւնը տկարացաւ. վասն զի եթէ սպասէր, երբ որ մեք Տփլիսէն ելնէինք, ետքէն բանար ստորադրութիւնը. կարելի էր որ վնաս չը լինէր մեզ. բայց նա ալ այս մտածեց, որ մեր ներկայութիւնը իւրեան սկզբնաւոր ձեռնարկութեանը հարկաւոր է և օգտակար: Աստուած տալ որ զիւր իւր ձեռնարկութեան հիմն և շէնքն Աւետարանին առաջին իւր վերայ չը կատարուի:

Սկսենք այժմ մեր Տփլիսէն ելլելուն պատմութիւնը, երբ որ Արժուոյն յաջողութեան և յառաջադիմութեան ծայրը կը հասնի Էջմիածնայ կղերաց ականներ օժին նախանծը կը թէլաղրէ դիրենքը. որով կսկսին պատճառները վնտուել և դտնեն այն յօգուածը որ կռնկան մէջ հրատարակուեցաւ ի Տփլիս, տսով կը համոզեն Վեհափառին դիւրահաւան միտքը. այնչափ կը խօսեն և այնչափ կը զրգռեն մինչև նորին ողորմածութեան սիրտը մեր վերայ զայնթաղեցնելով՝ սաստիկ կոնդակ մի կը զրէ և կը յանձնէ եպիսկոպոսներուն, որպէս զի վաղվադակի Տփլիսոյ քանիստորային (հոգևորական ասենին) զրկեն. որուն մէջ այն աստիճան սաստիկ հրամայած էր վեհափառը, որ զԽրիմեանն ռուսաց անողոք զաղախներուն յանձնելով Տփլիսէն խայտառակութեամբ դուրս հանեն և մինչև Էջմիածին անարգանօք բերեն: Բայց ադա Գրիգոր Մայենցեան Վաղարշապատցի, (որուն համար կը լսենք թէ մեռած է օրերս) որ մեր բարեկամն և գործակալն էր. կը ներկայանայ Վեհափառին և կը խօսի ազգու կերպով «դուք ի՞նչպէս Տաճկաստանի հպատակ հիւր վարդապետի մը համար աղպիսի խիստ հրամանի կոնդակ մի կղրկես, միթէ արծիւ երկչոտ ապստամբ է, ձեր բարձր հրամանին լոկ ազդարարութիւն մի կարող չէ՞ զինքն ձեր ներկայութեան կոչել: Ասով կը

համոզուի Վեհափառն և մեղծ եղանակի կը փոխէ զիւր առաջի կոնդակն: Մեք արդէն պատրաստուած էինք Տփլիսէն ելլելու, հասաւ այս վերջի կոնդակն, որով կը պատուիրէր քանսիստորային զԱրծիւն վաղվադակի Տփլիսէն հանելով չէջմիածին զրկեն: Մեք նստակով մի յայտնեցինք Վեհափառին թէ ձեր բարձր հրամանին հնազանդ եմք, ահա կը պատրաստուիմք Գաւազազու նանապարհով ձեր սրբազնութեան ներկայանալ:

Բուն բարիկենդանի կիրակի օրը Տփլիսոյ զրօսասէր և ուրախասէր ժողովուրդ դէպ 'ի եկեղեցին վաղեց, որպէս զի Արծեղն վերջի հրաժարականի ծախք լսէ: Նոյն առուր մեր խօսած սրտառուչ հատին ազդեցութենէն զրեթէ ժողովուրդեան մեծ մասը յացաւ. հետեւալ օրը Սարգիս եպիսկոպոս Զալալեան իւր կառէթ լծեց և մեծ պատուով մինչև քաղաքէն մէկ ժամ հեռու դուրս հանեց, յուղարկաւոր եղան մեզի հետը երեսուն քառասունի չափ Տփլիսու ուսումնական և մտերիմ անձինք եռածի կառքերու մէջ նստելով: Խմեցին կախէթու դինին, ու երգեցին Թաղիթեանց Մեսրոբրայ տաղն «Թէ իմ ալեւոր հերքս սենային և ալին»: Կեցեցէններու աղաղակներով զմեզ նանապարհ հանին, հասանք ուղղակի Գանձակը, ուր միայն երեք չորս օրը շարունակ քարոզ խօսելով խիստ սիրալիր հիւրասիրութեամբ մեկնեցանք դէպ 'ի Գարապաղ: Մեծ մարդասիրութեամբ ընդունեցին զմեզ Գարապաղու ազգայինք. զրեթէ եօթնօրը միայն քնացինք շարունակ իրիւզններ քարոզ խօսելով. եկեղեցի երթալու մասին շատ ջերմեռանդ տեսալ այնտեղի ժողովուրդը. մինչդեռ Գարապաղու ազգասէրները ջերմ սիրով կը պատրաստուէին ստորագրութիւն բանալ Արծեղն ձեռնարկութեան համար, յանկարծ շաբաթ երեկոյին իշու այնտեղ Վեհափառին կրկին կոնդակն, որով խստիւ կը պատուիրէր հոն տեղի քանսիստորային չտալ բնաւ իրաւունս Մկրտիչ վարդապետին տեղւոյդ եկեղեցեաց ատեանս քարոզել, կամ զիւր նպատակն յառաջ տանել: Այս հրամանը քանսիստորայն մեզի դրով կը յայտնէ. մեք ալ մեր հնազանդութեան կամք յայտնելով նոյն դրին վերայ պասոսխանեցինք պատրաստ եմք դնալու: Կիրակի օրը մինչդեռ ժողովուրդեան բազմութիւնը եկեղեցին լեցուած կը սպասէ ազ-

գլխաւորական ճառերը լսելու, խեղճ Արծիւն առաջնորդարանի սենեկին մէջ մտած կը ողբայ նախանձողաց այսօրինակ հսկածանոց ու չարութեան վերայ: Զանիցս մտածեցի որ ծիթենեաց լեռան լաւիտեան տուած՝ ամենաբարձր կոնդակին հրաման դրծի դնելով մերժեմ այս ապօրինաւոր հրամանը բայց հնազանդութեան և համբերութեան հոգին զիս թելադրեց, որ այս կերպով աւելի պատեալ չտամ հակառակորդներուն ձեռքը: Այս դէպքը թանձր տխրութիւն մի պատեալեց բոլոր Գարապաղցի ազգայնոց սրտին: Նոյն կիրակի օրը Գարապաղէն դուրս ելանք հինգ պատգամաւորներուն հետը, որոնք էջմիածին կերթային իրենց նոր բացուելիք դպրոցին առաջարկութիւն ընելու էջմիածնայ սինօթին: Մենք ալ ասոնց հետը ընկերանալով դուրս ելանք առանց բնաւ փող մի առնելու, որովհետեւ Գարապաղցի ազգայնոց սիրտը բոլորովին լքոյց կոնդակին հրամանը ու կաշկանդեց նոցա ազգասիրութեան ոգւոյն շիղերը: Աս լսելով պիտի մտածէք թէ Ռուսաստանի հայոց եկեղեցականաց բռնական իշխանութիւնը ճորձափ ներգործութիւն ունի ժողովրդոց վերայ, մինչև անգամ ազգասիրաց ընծայատուր ձեռքերը կը կապէ և Աւետարանին քարոզութեան ազատ դռները կը փակէ դպրաց ու փարիսեցւոց նման:—

Պատգամաւորներուն հետը ճանապարհորդելով հասանք Նախիջևան. նոքա մեզմէ բաժանուելով երկու օր յառաջ հասան էջմիածին. մեք ալ Աւետեաց նախատօնակի իրկուն հասանք: Հիւրընկալ վարդապետն ըստ սովորութեան լուր տարաւ Վեհափառին թէ Խրիմեան եկաւ: Արեւմտնալէն զինի, չեմ մեղսանէր եթէ Քրիստոսի խօսածն կրկնեմ այս տեղը, սինօթի խաւարային իշխանութեան սկզբնաւորութիւն եղև, ի՞նչպէս, վարդապետ մի մտաւ սենեակս. քանի մի քաղաքավարի խօսքերէն ետքը զուրցեց այս բանը «Վեհափառին հրաման այս է, որ իրեն քեզ տուած արտօնութեան կոնդակը տաս»: Բարոճք, ասացի ու կոնդակն իսկոյն ձեռքը տուի. պահ մի անցնելէ չետոյ հիւրընկալ վարդապետն եկաւ կրկին աւետիս բերելով մեզ. ի՞նչ Վեհափառին հրաման այս է, որ առաւօտ շուրով այս տեղէն դնաս: Ե՛ւս բարուոք, ասացի: Մինչդեռ առաւօտ սուրբ աւե-

տեսաց տօնախմբութիւն կը կատարուէր, եկեղեցին կը ցնծար, երկնից հրեշտակն կուսին աւետիս կուտար. պանդուխտ հայոց Արծուին իւր ճանապարհին պատրաստութիւն կը տեսնուր: Հարցուր պատճառը՝ ոգի աղղասէր, թէ ի՞նչպէս Վեհափառին զթոռ որդիասէր սիրտը այսչափ խստացաւ Արծույն վերայ: Այո՛ խորամանկ չարախօսաց թելադրութիւնը մեծ ներգործութիւն կնէ դիւրահաւան մտաց վրայ: Էջմիածին մօտ ժամանակը քանիմի վարդապետաց խօսեցանք, թէ պէտք է ուսումնական վարդապետներէն յանձնաժողով մի կազմուի. մեք ահա պատրաստ ենք մեր զրաժ յօշուածին բացատրութիւն տալ: Այս լուրը երբոր հակառակորդները իմացան, տղէկ հասկացան, որ անպատասխանի մնալով, այս բանիս ելք իրենց համար մօթ կը բերէ. ուստի խորամանկ տնօրէնութեամբ այսպիսի կարճ ճամբայ մի չափեցին: Թէպէտ մտածեց Արծիւը բողբոջել և իրաւունք խնդրել, բայց ո՞վ պիտի լինէր այն տեղը Արծույն համար դատաւոր իրաւարար: Վասնորոյ այն նուազին ևս Արծիւը հեղութեամբ ներեց ու համբերեց:—

Աւետեաց կիրակի օրը մինչդեռ երկինքը Այրարատայ դաշտին զթալով յորդ անծրենք կը տեղար, Արծիւը մայրենի խոռոցն զրկէն մերժուելով իրրեւ զաւակ խորթ հայրենի տանէն դուրս կելլեր. կամ Յակոբայ նման եսաւական նախանձոտներուն ձեռքէն միայնակ դէպ ՚ի փախուստ կերթար: Իրիկուն հասանք Երևանայ դաշտի իջևան, չորս կողմէն թափեցան վերաս Երևանու քաղաքին ազգասէր անձինքները. նոքա կը հարցնէին և Արծիւը կը պատմէ այս անցքերու տեղեկութիւնները. կը լսեն, կը ցաւին և կը նզովեն միաբերան, այսպիսի ինվիզիական բռնակալութիւնը: Վաղաչեն և կը թախանձեն ամենքն որ դոնէ վերջին հայրենասիրական ճառ մն ալ իրենց եկեղեցին խօսէինք. պատասխանեցի զուարճախառն քաղաքալարութեամբ. թէ Արծիւն սրաթուիչ է. կը խօսի և կը փախչի հալածանաց ձեռքէն. բայց դուք խնայեցէք ձեր առաջնորդին. որ պատասխանատու պիտի լինի թոյլտուութեան համար՝ իւր վեղար և փիլոն առնելով ու զնալով Էջմիածին: Խօսքերուս համոզուեցան ու երկու ժամու չափ ոտքի վրայ կայնելով մտիկ կնէին հայրենա-

սիրական յորդորներուս. զոր լեառոյ պիտի հրոյ տարակեմ, իջևանի սենեկի տանիքն ալ մէկ կողմէն թէպէտ սաստիկ կը կաթեր բայց կարօտ ականճներու համար կաթիլները զուարճութիւն էր: Վերջապէս տխրութեամբ բաժանուեցայ Երևանցի ազնիւ քաղաքացիներէն ու կրկին վերադարձայ Նոխիջեան: Եւ որովհետեւ մերձ էր աւագ շաբթու սրտառուջ շարականի օրերը, ահապարեցի Ադուլլիս երթալ և սուրբ Զատիկի մեծահանգէս օրերը այնտեղ անցունել: Ադուլլիս հասնելուն պէս տեղւոյն իշխանները մեծ հիւրասիրութեամբ ընդունեցին զմեզ: Զորմա՛նք մեծ. չր հարցնելով ընաւ, թէ կոնդակ ունի՞ս և այլն:

Ողորմելի հակառակորդ կղերք կը կարծէին, որ Արծիւը առանց կոնդակի հիւրասիրութեան մեծարանքէն կը մերժուի. և չր մտաբերեցին թէ ազգն զարծիւն և իւր ողին առանց կոնդակի ճանչցեր է: Ադուլիսի եկեղեցիներու մէջ սկսեց Արծիւը ծիթենեաց լեռան Յիսուսին տուած աղատութեան կոնդակին դրոշակը բռնալ. մինչև 'ի նոր կիրակին քարոզեց շարունակ Յիսուսի խաչին, յարութեան և հայրենեաց վերաբերեալ քարոզները: Կեցցէ՛ աղա Աւետիս Աքուլցեցի հարուստ վաճառական, որն որ մեծ մարդասիրութեամբ հիւրասիրեց զԱրծիւը: Ինքն Տփլիս եղած ժամանակը Արծիւնեանի ստորագրութեան արդէն հինգ հարիւր մանէթ դրուած էր, բարեբախտութեամբ նոյն օրերը Տփլիսէն հայրենիք վերադառնալով կրկին անդամ բաւական օղնեց մեզ, իւր հայրենակիցներ յորդորելով և փոքր ստորագրութիւն մի բանալով մինչև չորս հարիւր մանէթի չափ ժողովեց առանց մեղի և մեր ետեւէն զրկեց Դաւրէժ: Մեծ շնորհակալութեամբ ելանք Աքուլլիսէն և հասանք ողջութեամբ 'ի Դաւրէժ Ռուսիոյ սահմանէն անցնելով Պարսկաստանի սահման: 15 օրէն աւելի քարոզեցինք Դաւրէժու եկեղեցիները, թէպէտ քանի մը նշանաւոր զգայուն ազգասէրներ կան, բայց զրեթէ մեծ մասին ականճները խուլ են դեռ հայրենասիրական ծայները լսելու: Դաւրէժու մէջ թէև չորս հարիւր տունի չափ հայոց բնակիչ կայ, բայց քանի մի տուն հազիւ նշանաւոր հարուստ կամ վաճառական կը գտնուին. քնացեալ մեծ մասը արհեստաւոր միջակային մարդիկն են: Իսկ վաճառականները, ո-

րոնց թիւ 15 հողիի չափ կը հասնի, որ առևտրական ծասի համար Դաւրէժու խաներու մէջ կը կենան. առ վաճառակոն խումբի մէջէն ազա Մատթէոս Նաղարեանց և ուսուցնասէր Յովհաննէս Շեխեանց, որն որ ազա Դուկասի հարադատ եղբայրն է: Այս երկու անձինք, իբրեւ պարագլուխ ազգասէր հանդիսանալով միւս հայրենակցաց մէջը՝ Դաւրիժէն մեկնելու ժամանակը միաւուր կարճ միջոցի մէջ ստորագրութիւն մի բանալով մինչև երեք հարիւր մանէթի չափ, ստորագրեցին միայն իրենց հայրենակիցներուն ձեռքով: Ասով արդարեւ փոքր ինչ Գարապաղցոց ազգասիրական պարտք վճարեցին: Այս յիշեալ երկու եռանդոտ անձինքը որոնք հայրենի յառաջադիմութեան համար վառուած լինելով խոստացան Վասպուրական Արժւոյն թերթերուն համար աշխատել և աւելի բաժանորդ գրել տալ Պարսկաստանի հայերէն և մանաւանդ հայրենակից Գարապաղցիներէն: Դաւրիժէն ելլելով քանի մի օր ևս Սալմաստու գաւառին մէջ հիւր մնացինք, և յաւնիւի վերջի օրերը ողջամբ մեր հայրենիք ողջունեցինք: Անցաք ընդ հուր և ընդ ջուր նախանձոտ հալածիչներուն. Սասունծոյ յաջողութեամբ հասանք Վարսգայ հանդիսաւ:—

Այսչափ է ահա մեծարոյ ոգի ազգասէր, մեր Ռուսաստանի նանապարհորդութեան համառօտ պատմութիւնը, թող տալով կամ լռութեան մէջ փակելով շատ նշանաւոր հանգամանքներ և դէպքերը, զորոնք եթէ տէր յաջողեսցէ, կամ զրով կամ բերանացի պատմութեամբ, ժամանակին կը տեղեկանայք:

Առ Տէր հանգ. Վեհ. Տ. Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսի ներկայ յօդուածը մենք ստացել ենք Տրապիզոն եղած ժամանակ հանգ. Գ. Եպիս. Սրուանձտեանի թղթերից. և երբ քանի մի տարի առաջ ցանկանում էինք տպել «Լուծայի» մէջ և այդ մասին զեկուցինք Վեհին, նա արգելեց մեզ տպագրել քանի որ ինքը կենդանի է:

Գ. Ա. Ք. ԱՂԱՆԵԱՆՑ